

С. В. Кульчицький

**МІСЦЕ ДЖЕЙМСА МЕЙСА
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ**

Головну справу свого життя Дж. Мейс розпочав і завершив у 80-х рр. минулого століття. Все зроблене потім зникає у п'ятмі, створюваній контрастом з яскравим світлом, що йде від 80-х рр. — зоряного часу його життя. В ті роки він увірвався в українську історію і залишився в ній назавжди. Моя розповідь — про Дж. Мейса у 80-ті рр.

Це — не спогади про людину, з якою я познайомився тільки в кінці 80-х рр. Це — дослідження, в центрі якого стоїть науковий подвиг Дж. Мейса. Аби оцінити зроблене Дж. Мейсом, потрібно уявити собі, що знало і чого не знало наше суспільство про 1933-ій рік в ті часи, коли згадувати голод було заборонено.

* * *

14 травня 2003 року Верховна Рада України зібралася на спеціальне засідання, щоб вшанувати пам'ять жертв голодомору 1932 – 1933 років. У прийнятому нею зверненні до українського народу є така промовиста фраза: “Сьогодні можна з упевненістю твердити, що перші слова правди про голодомор 1932 – 1933 років відіграли помітну роль у національному відродженні, стали одним із важливих чинників здобуття незалежності України”. Це висловлювання слід розглядати як постановку проблеми, що досі залишалася поза увагою істориків.

Громадяни України добре пам'ятають події кінця 80-х. Тоді страхітлива правда про голодомор уперше стала здобутком гласності. Зіставляючи розміреність і послідовність подій, ми бачимо, що інформація про голод 1933 року та інші злочини сталінської доби стала вагомим чинником у перетворенні бюрократичної “перебудови” в народну революцію.

Мова йде не про сам факт голоду, відомий усім, а про його масштаби і причини. Покоління, проти якого був спрямований терор голодом, аніскільки не сумнівалося в тому, що його “вчили уму-розуму” (вислів Станіслава Косіора). Врешті-решт, терор голодом був здійснений якраз для того, щоб навчити селян гарно працювати не тільки на власній присадибній ділянці, але й у громадському господарстві артілей. Однак покоління, яке народилося в другій половині 20-х рр. і пізніше, причин голоду не знало. Цей розрив між поколіннями уперше виявився в роки Другої світової війни.

Достатньо відомим є негативне ставлення значної кількості ветеранів Великої Вітчизняної війни (і особливо — керівників ветеранських організацій) щодо висвітлення її перебігу у шкільних підручниках та наукових монографіях. Це ускладнює професійну діяльність істориків, які прагнуть позбутися радянських стереотипів. Сучасні ветерани — це молодше з воєнних поколінь громадян СРСР, тобто ті, кому у війну було від 16 до 20 років. Середнього і старшого покоління тих років, які разом з молодшим витримали на собі безмірний тягар війни, уже немає. Проте якраз тодішні середнє і старше покоління з огляду на свою чисельність, формували моральну атмосферу Червоної армії. Молодь була вихована в комуністичному дусі, а старші більшою мірою керувалися життєвим досвідом, вщерть заповненим

ідеологічним терором, масовими репресіями і депортаціями, а головне — страхітливим голодомором. Однак цей досвід старші не поспішали передавати молоді, оберігаючи її від функціонерів державної безпеки. Частина старших, яка думала про захист Вітчизни, а не держави, разом з молоддю чинила мужній опір вермахту і зробила неможливим задуманий Гітлером бліцкриг. Проте інша частина не бажала захищати злочинну сталінську державу, і у перший зручний момент багато хто здавався у полон. Переважна частка радянських військовополонених (5,2 млн. осіб) припадала на перший період війни — до листопада 1942 року (всього в полон німці взяли до листопада 1944 року 5,7 млн. осіб). Коли бійці Червоної армії переконалися, що нацизм несе з собою загрозу фізичного знищення народу, вони перестали здаватися в полон і почали воювати, але не за державу, а за Вітчизну.

У післявоєнні часи серед громадян СРСР уже переважали покоління, виховані радянською владою. На їхній спосіб мислення і поведінку впливали три найголовніші чинники: по-перше, цілковита життєва залежність від всюдисущої держави, яка слідкувала за кожним, але й опікувалася кожним; по-друге, виховання, починаючи з дитячого садка, і пропаганда, які представляли таку залежність найвищим досягненням нового суспільно-економічного ладу; по-третє, страх перед каральними органами, які ретельно слідкували за додержанням правил поведінки, визнаних державою єдино можливими для всіх її громадян.

Три перелічені чинники діяли у поєднанні, яке найчастіше не усвідомлювалося людиною. По суті, держава виховувала у своїх громадян підпорядкованість собі на інстинктивному рівні. Внаслідок закритості суспільства майже ніхто не знав, що повсякденне життя могло бути іншим. Ті, хто знав і наважувався на опір, у сталінські часи фізично знищувалися, а пізніше — потрапляли до розряду дисидентів.

Події міжвоєнного періоду викладалися за канонами сталінського короткого курсу “Історії ВКП(б)”. Висловлена вголос згадка про голод у 1933 році в будь-якій формі (у тому числі у вигляді простого повідомлення про загибель батьків або родичів від голоду) вважалася антирадянським вчинком. У сталінські часи за це ув'язнювали у концтаборах, а після ліквідації ГУЛАГу обмежувалися “профілакуванням” в органах КДБ. Кожна радянська людина чітко знала, що поняття “голодомор-33” і “антирадянська пропаганда” взаємопоєднані. В голові був вживлений “внутрішній цензор”, який допомагав жити, не наражаючись на небезпеку.

Для розуміння того, в якому вигляді існувала інформація про голодомор-33 у свідомості радянських людей, особливо важливо знати таке: ця інформація була уривчастою, неповною і непевною, з переплутаними причинно-наслідковими зв'язками, які не дозволяли належним чином сприймати сам факт голоду. Ніхто, крім організаторів голодомору-33, не міг визначити його масштабів.

Навіть тогочасні компартійні керівники високого рангу не уявляли собі картини голодомору, якщо вони перебували за межами України. М.Хрущов замовчував власні злочини сталінської доби, але в своїх мемуарах намагався бути щирим. На початку 30-х рр. він працював другим секретарем Московського міського й обласного комітетів ВКП(б). Згадуючи той час, він надиктував: “...Просачивались в Москву свєдения, что

на Україні царит голод. Я же просто не представляв себе, як может быть в 1932 году голодно на Украине. Когда я уезжал в 1929 году, Украина находилась в приличном состоянии по обеспеченности продуктами питания. И вдруг — голод!.. Сколько же тогда погибло людей? Сейчас я не могу сказать. Сведения об этом просочились в буржуазную печать, и в ней вплоть до последнего времени моей деятельности иной раз проскальзывали статьи насчёт коллективизации и цене этой коллективизации в жизни советских людей. Но это сейчас я так говорю, а тогда я ничего этого, во-первых, не знал, а во-вторых, если бы и знал о чём-то, то нашлись бы свои объяснения: саботаж, контрреволюция, кулацкие проделки, с которыми надо бороться и т.п.”.

М. Хрущов, як бачимо, знаходився свої пояснення й тоді, коли безпосереднім винуватцем голоду був уряд. “Продовольчі утруднення” 1932 – 1933 рр., наявність яких визнавалася, пояснювалися “куркульськими витівками”, хоч “куркулі” були винищені або депортовані двічі — у 1929 і 1931 рр.

При здійсненні соціальної і технічної реконструкції країни більшовики використовували добре розвинуту псевдомарксистську фразеологію, названу марксизмом-ленінізмом. Для всіх нас, вихованих за більшовицькою ідеологією — від М.Хрущова до молодшого наукового співробітника, яким я був в його часи, термін “куркуль”, “дрібна буржуазія”, “класова боротьба” наповнювалися конкретним змістом. “Куркуль” був класовим ворогом за визначенням. Ворога, як відомо, знищують, якщо він не здається. Так заповідав великий пролетарський письменник Максим Горький. Соціалізм народжувався в потоках крові, але ми були переконані, що це — нормально.

У 1966 році я почав досліджувати, як фінансувалася радянська індустріалізація. Десятирічна робота над цією темою дала можливість розібратися у коренях економічної кризи, якою супроводжувалася довоєнна модернізація народного господарства. В архівних фондах вищих органів влади та управління терміна “голод” не зафіксував (подібні сюжети виносилися у діловодстві в “особливі теки”). Але загальна картина економічної розрухи, яка поєднувалася з блискучими досягненнями у будівництві індустріальних гігантів, простежувалася досить чітко.

Це знання накладалося на загальновідому, але не окреслену інформацію про голод 1933 року. Його велетенські масштаби були для мене безсумнівними. Вже писав раніше, що досі зберігаю на клаптику паперу примітивний розрахунок демографічних втрат, зроблений у 60-х рр. шляхом зіставлення державних і відомчих статистичних публікацій. Отже в УРСР між 1932 і 1939 рр. утворився дефіцит населення кількістю не менше 3 млн. осіб. Щоправда, тоді я не міг відрізнити українсько-кубанського голодомору, коли конфісковувалося все істівне, від голоду в інших регіонах СРСР, де вилучалося лише зерно. Причини жахливого економічного становища країни розумів краще, але ніколи не спадало на думку, що робітничо-селянська держава може застосувати проти селянства терор голодом.

У радянські часи мені доводилося рецензувати тексти, присвячені темі голоду. Це були або праці авторів, яких у нас називали “українськими

буржуазними націоналістами”, або замовлені високими компартійними інстанціями книги зарубіжних авторів, в яких націоналісти таврувалися як фальсифікатори. Зрозуміло, якого характеру були мої рецензії, якщо ми дивилися на українців діаспори крізь проріз прицілу. Проте добре оплачений пропагандистський продукт був, як правило, високої якості. Прикладом може бути рукопис англomовної книги “Російський “голод” Херста”, копія рецензії на який у мене збереглася (прізвище автора рецензентові не розкривали).

Як відомо, Ф. Д. Рузвельт встановив у 1933 році дипломатичні відносини з СРСР. Президент США скористався тим, що Й. Сталін після приходу до влади в Німеччині нацистів почав шукати нових союзників. Ліквідація ворожнечі між СРСР і Великою Британією та Францією відповідала американським національним інтересам. Та противник Рузвельта газетний магнат В. Р. Херст вирішив звинуватити президента у встановленні дипломатичних відносин зі злочинним урядом, який виморював голодом власний народ. Свою кампанію він відкрив у 1935 році і, щоб актуалізувати звинувачення, “пересунув” голод з 1933 на 1934 рік. Перетасовуючи правду з вигадками, херстівська преса накинулася на Рузвельта із звинуваченнями в аморальності. Жахливі розповіді про голод жовті журналісти не гребували підтверджувати доступними фотографіями голоду 1921 року в Поволжі, оскільки ілюстрації до голоду 1932 – 1933 рр. завжди були (і залишаються тепер) величезним раритетом.

Такий коктейль із правди і неправди про “херстівський голод” був переконливим. Тому в тій рецензії я стверджував, що авторові вдалося виконати основне завдання — “показати техніку фальсифікації в літературі про так званий голод 1933 року і викрити націоналістичних авторів книг про “голод” як людей зі злочинним минулим, колабораціоністів, що зоологічно ненавиділи нашу країну”.

Досліджуючи тему голоду в другій половині 80-х рр., я згадував свої враження від джерел, з якими уперше знайомився в другій половині 60-х рр. Через 20 років я дивився на них іншими очима. З очей спала полуда, і я став розуміти, в якому суспільстві народився і виховувався. Адже радянська влада здійснювала терор голодом, наслідком якого став голодомор-33, цілком відкрито. Натуралістичні подробиці того, як організована громадськість (переважно – комітети незаможних селян) обшукувала садиби заможних селян і забирала все істівне, що зберігалось до наступного урожаю, друкувалися в районних газетах.

Але не тільки марксистсько-ленінська індоктринованість заважала радянським людям побачити те, на що вони дивилися широко розплющеними очима. Заважав також страх — неокреслюваний, неусвідомлюваний, але цілком реальний. Індоктринованість як результат виховання сплавлялася в єдине ціле зі страхом як результатом регулярно здійснюваних владою репресій. Виникав стереотип мислення і поведінки, незрозумілий для сучасної молоді або для закордонних дослідників нашої історії.

Чому у згаданому вище зверненні Верховної Ради України від 14 травня 2003 року підкреслювалося, що

правда про голодомор-33 стала важливим чинником здобуття незалежності?

Створений В. Ленінін і Й. Сталінін комуністичний лад оперізували, мов обручами, масові репресії і заштовхнута у свідомість населення марксистсько-ленінська доктрина. Масові репресії вичерпали себе зі смертю Сталіна. Доктрина вмирала у головах людей поступово. Радянське минуле приховувало в собі величезну кількість “кістяків у шафі”. Вони почали виходити на поверхню з оголошенням М. Горбачовим курсу на перебудову, гласність і нове мислення. Проте жодний із цих “кістяків” не чинив на свідомість індоктринованої людини такий лікувальний вплив, як правда про голодомор-33.

По собі знаю: коли зрозумів, що голодомор був наслідком терору голодом, вся моя індоктринованість одразу зникла. Виникло одне просте запитання: чому життя в Україні повинне залежати від рішень, які приймаються за її межами? Це запитання мало одну зрозумілу відповідь: не має значення, якими були ці рішення — благословенними чи злочинними, не треба спокушати долі, слід жити власним розумом.

Коли здійснювався сталінський терор голодом, тему голоду не можна було порушувати навіть на політбюро або на пленумах ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Не тому, зрозуміло, що інформація про голод могла просочитися з суперсекретної компартійної документації. Мільйони людей дуже добре знали, що вони голодують. Терор голодом міг здійснюватися тільки при забороні обговорювати тему голоду. Якщо партійним органам потрібно було діяти в ситуації голоду, наприклад, обліковувати чи ховати померлих, то такі дії фіксувалися, як уже було сказано, в “особливих теках”.

Сталінське вето на термін “голод” залишалося чинним на всі наступні роки. Всі звикли до того, що голод не можна називати на ймення. Спочатку звичка підтримувалася постійними репресіями. Коли репресії послабилися, звичка залишилася. Це можна підтвердити власним життєвим досвідом.

Влітку 1966 року голова Українського товариства друзів і культурних зв'язків із зарубіжними країнами Юрій Смолич замовив моєму колезі і мені перед ювілейну серію статей про економічний розвиток республіки для газети “Вісті з України”. Газета поширювалася серед українців за кордоном і була тоді практично недоступною для читачів в УРСР. Перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест регулярно переглядав газету, тому що надавав їй пропагандистським якостям великого значення. Він усвідомлював, що пропаганда повинна бути переконливою, і коли пішли статті, розпорядився дати вказівку авторам: у розповіді про колективізацію в українському селі згадати про голод 1932 – 1933 рр. Упродовж року рукопис статті з абзацом про голод поневірявся по інстанціях. Ніхто не наважувався ні опублікувати її без цього абзацу, ні санкціонувати публікацію із згадкою про голод, ні звернутися до першого секретаря ЦК з проханням дати письмове розпорядження замість усної вказівки. Тимчасом 50-річний ювілей УРСР, до якого була приурочена ця серія статей, стрімко наближався. Нарешті, газета відновила публікацію, але без вибухового абзацу.

Замовчування голоду тривало до кінця 1987 року. Ще 2 листопада 1987 року саме така установка

цензорам і вченим-суспільствознавцям була дана всім змістом і тональністю ювілейної доповіді М. Горбачова “Жовтень і перебудова”. “Дивлячись на історію тверезими очима, враховуючи всю сукупність внутрішніх і зовнішніх реальностей, — говорив тоді родоначальник “перебудови”, — не можна не поставити собі запитання: чи можна було в тих умовах обрати інший курс, ніж той, який запропонувала партія? Якщо ми хочемо залишитися на позиціях історизму, правди життя, відповідь може бути одна: ні, не можна”. Проте утверджувана в ювілейній доповіді “правда життя” була несумісною з правдою про голод.

Не пройшло й двох місяців, як настала черга виступити з ювілейною доповіддю про 70-річчя встановлення радянської влади в Україні першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому. Уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу і вимовив голосом це слово — голод 1933 року.

Чим пояснити різницю у позиціях двох членів радянської політичної олігархії? Чому ліберал М. Горбачов виявився більш консервативним у цьому питанні, ніж персоналізований символ брежнєвського “застою” В. Щербицький? Відповідь може бути тільки одна: у розбурханому гласністю суспільно-політичному житті України з’явився новий чинник — північноамериканська діаспора. Вплив української еміграції на політичне становище в радянській Україні став можливим через те, що вона спромоглася донести правду про голод 1932 – 1933 рр. до властей країн свого місцез перебування.

У США в 1983 році було сформовано крайовий комітет для вшанування жертв геноциду в Україні 1932 – 1933 рр. Глава організації “Американці в обороні людських прав в Україні” (скорочено — АГРУ, за написанням слів англійською мовою), Ігор Ольшанівський, вивчив документи комісії Конгресу США з єврейського голокосту і запропонував створити ідентичну комісію з українського голоду, передусім із дослідницькими цілями. Конгресмен від штату Нью Джерсі Дж. Флоріо і сенатор від цього ж штату Б.Бредлі підтримали ідею, оскільки в штаті було багато українських виборців. Флоріо вніс відповідний законопроект.

50-та річниця голодомору-33 у багатьох аспектах стала на Заході переломною. Громадськість Північної Америки вперше відчула підтримку науковців. При Університеті Альберта в Едмонтоні вже функціонував Канадський інститут українських студій (КІУС), а при Гарвардському університеті — Інститут українських студій, заснований О. Прицаком. Університет Квебека (Монреаль) у 1983 році провів наукову конференцію, присвячену проблемам голодомору. Доповіді на цю тему підготували здебільшого молоді вихованці Гарварду, які спеціалізувалися на проблемах історії радянської України. З найбільш ґрунтовними дослідженнями виступили Б. Кравченко, М. Максудов, Дж. Мейс, Р. Сербин.

Північноамериканські журналісти, які задавали питання про голодомор-33 радянським службовим особам, з подивом пересвідчувалися у тому, що ті не визнають самого факту голоду. Українські дипломати змушені були звернутися в Київ по інструкції: як відповідати? У зв'язку з цим секретар ЦК КПУ з ідеології О.Капто і голова КДБ при Раді міністрів УРСР С.Муха підготували записку, суть якої відображена в

її назві: “Про пропагандистські та контрпропагандистські заходи щодо протидії розв’язаній реакційними центрами української еміграції антирадянській кампанії у зв’язку з продовольчими труднощами в Україні, що мали місце на початку 30-х років”.

Отже, 50-а річниця голодомору зафіксувала такі висхідні позиції: з одного боку — потужний наступ української еміграції в США і Канаді на громадську думку своїх країн і всього світу з метою бути почутими; з другого боку — фіксацію керівниками КПРС — Компартії України сталінського вето на будь-яку інформацію про голодомор. Вето пояснювалося спочатку технологією організації терору голодом, а потім — зрозумілим бажанням приховати злочин. Українська еміграція бажала не тільки зробити надбанням гласності найбільш страхітливий сталінський злочин, але й змусити Конгрес США офіційно висловитися з цього приводу. Керівники КПРС в Москві і Києві обрали характерну для періоду “застою” тактику: заплосити очі на проблему, сподіваючись на те, що вона сама собою розсмокчеться.

У згаданій доповіді О.Капта і С.Мухи (з позитивним відгуком В.Щербицького від 15 лютого 1983 р.) пропонувалися абсолютно безпорадні “контрзаходи”. Автори записки розцінювали як велике досягнення публікацію в газетах “Вісті з України” і “News from Ukraine”, прес-бюлетені Українського товариства дружби і культурного зв’язку з зарубіжними країнами, віснику РАТАУ у 1982 році півтори сотні інтерв’ю, статей, репортажів та нарисів про переваги колективного ведення сільського господарства, здійснення Продовольчої програми і соціального розвитку села. “На нашу думку, — глибокодумно писали вони після цього, — слід продовжити активну пропаганду досягнень колгоспного ладу”. Тобто вони збиралися зустрічати 50-річчя голодомору пропагандою переваг тієї країни, яка на Заході постійно закуповувала продовольство. На продовольчий імпорт Радянський Союз витратив за 1972 – 1982 рр. 1 937,5 тонн золота, внаслідок чого його золотий запас скоротився з 1 744 тон у 1972 р. до 576 тонн в 1982 р. (ці дані вперше опублікував Р.Г.Піхоя у кн. “Советский Союз: история власти. 1945 — 1991”. – М., 1998. – С. 370). Країна, яка пишалася своїм колгоспним ладом, змушена була імпортувати продовольство, щоб зпобігти голодові. Продовольство імпортувалося у таких кількостях, що не вистачало поточного видобутку золота (за яким СРСР посідав друге місце у світі), і золотий запас катастрофічно зменшувалася.

Українська еміграція починала боротися з радянською пропагандою в країнах Заходу, залучаючи до цього потенціал історичної науки. У 1981 р. вона профінансувала розрахований на три роки дослідницький проект по голодомору-33 в Інституті українознавчих студій при Гарвардському університеті. Основним виконавцем став англійський вчений Роберт Конквест, який спеціалізувався на дослідженні сталінських репресій. Його книга “Великий терор” здобула визнання не тільки спеціалістів, але й широкої світової громадськості. Допоміжну роботу по вишукуванню джерел мав виконувати 29-річний асистент Джеймс Мейс, який тільки що захистив у Мічиганському університеті

докторат на тему “Комунізм та дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні. 1918 — 1933” (книга під такою назвою вийшла з друку в Гарвардській серії україністики у 1983 році). Мейс пояснював свою участь у цьому проекті необхідністю допомогти Р.Конквесту швидко підготувати книгу про український голодомор. Він знав усі доступні на Заході джерела та історичний контекст, пов’язаний з цим дослідницьким проектом, і захоплювався новим напрямком у джерелознавстві — “Усною історією”. Опитування свідків голодомору-33, які вижили і волею долі опинилися на Заході, давало за умови відповідної організації роботи нове якісне джерело. Це було надзвичайно важливо внаслідок недоступності радянських архівів для західних дослідників.

Законопроекти в Конгресі США проходять в уповільненому темпі, і більшість їх назавжди лишається в комісіях і підкомісіях Палати представників та Сенату, тобто не перетворюється в закони. Кожні два роки половина членів Палати представників оновлюється, і всі нерозглянуті законопроекти стає необхідним подавати заново.

Під законопроект про створення тимчасової комісії Конгресу з голоду 1932 – 1933 рр. в Україні, який Дж. Флоріо подав у листопаді 1983 року, через рік вже стояли підписи 123 членів Палати представників. Проте керівники демократичної партії в цій палаті ухилялися від постановки його на розгляд. “Навіщо витратити гроші американських платників податків на виявлення того, що сталося десь 50 років тому?” — питали вони. Тоді по всіх штатах, де проживали у великій кількості українці, АГРУ організувала акцію під девізом “коріння трави”. До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, голови Палати представників О’Нілла і президента США Р.Рейгана пішли десятками тисяч індивідуальні і колективні петиції. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.

Сенатор Б. Бредлі вніс до Сенату аналогічний законопроект у березні 1984 р. Заступник керівника АГРУ М. Куропас мав великий вплив серед численних українських громад Іллінойсу. У свій час він активно сприяв перемозі на виборах сенатора від Іллінойсу Ч. Персі, який став головою комісії у закордонних справах. Тому проходження законопроекту в цій сенатській комісії не натрапило на перепони. Перші слухання пройшли у серпні 1984 р. з позитивними результатами. Виступаючи від АГРУ, І. Ольшанівський заявив, що час не чекає: віцілі жертви голодомору уже старі й немічні, свідчення від них треба дістати так швидко, як тільки можна. Комісія у закордонних справах, а через два дні сенат у повному складі прийняли законопроект одноголосно. Щоправда, сенатори визнали суму асигнувань, призначених для діяльності комісії (4,5 млн. доларів на два роки) надто великою і зменшили її більше ніж удесятеро (до 400 тис. доларів).

Навпаки, в палаті представників законопроект проходив з ускладненнями. Голова комісії у закордонних справах Д.Фассел не бажав зайвий раз “гнівити Москву”. Його підтримував голова підкомісії Д.Майка. Виникла загроза того, що перед закінченням сесії Конгрес 98-го скликання не встигне розглянути законопроект. Тоді довелося б все починати заново.

Слухання в підкомісії, очолюваній Д. Майкою, відбулися 3 жовтня 1984 року. Це був передостанній день роботи Конгресу 98-го скликання. Р. Палмер, який виступав від адміністрації (президента і державного департаменту), зайняв негативну позицію. Він заявив, що непотрібна ще одна бюрократична комісія, за якою “лавиною покотяться подібні домагання інших етнічних груп”. Навпаки, конгресмен Д. Рот, який представляв інтереси Американського єврейського конгресу, нагадав, що в Конгресі США є комісія з голокосту євреїв. Він підкреслив: “Обидва народи нищилися через політичні причини і лише за те, що вони були тими, ким були. Тому Конгрес США повинен приділити їм однакову увагу, щоб весь світ дізнався про ті огидні і жахливі злочини, аби вони ніколи не повторилися”.

Комісія у закордонних справах так і не подала законопроект, який лобювали українські організації, до Палати представників. Ситуацію урятував Білл Бредлі. Він скористався правом сенатора вносити поправки в бюджет і “причепив” витрати на діяльність тимчасової комісії з українського голоду до Фінансової резолюції Конгресу (тобто закону про бюджет).

Це був вдалий хід. Перед закінченням кожної сесії обидві палати Конгресу повинні схвалити, а президент — підписати Фінансову резолюцію, яка дозволяє урядові витрачати бюджетні кошти. Без цієї процедури уряд залишається без грошей. У випадку незгод по статтях бюджету між Палатою представників і Сенатом сесія Конгресу триває, поки останні не порозуміються. Такого розвитку подій старалися уникати як законодавці, так і представники виконавчої влади.

Таким чином, кошти на діяльність комісії з українського голоду в сумі 400 тис. доларів були раптово “причеплені” в останні дні і години роботи Конгресу 98-го скликання до 470-мільярдного бюджету на 1985-й бюджетний рік. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася без обговорення, для якого не залишалось часу, оскільки Сенат схвалив відповідний законопроект. Фінансова резолюція була підписана Рональдом Рейганом 12 жовтня 1984 року. Разом з нею прослизнув у життя лобіюваний українськими організаціями законопроект. У Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законопроекті, що став законом, “здійснити вивчення українського голоду 1932 – 1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення в ньому ролі рад”.

Комісію Конгресу з українського голоду очолив конгресмен Д. Майка — той самий, який заперечував її необхідність. На посаду виконавчого директора на прохання АГРУ було призначено Джеймса Мейса.

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українознавців на чолі з Дж. Мейсом зможе за короткий термін повноважень комісії здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. В розпорядженні групи була обмежена кількість архівних документів, які гітлерівці вивезли СРСР й у повоєнні часи перевезені до США. Однак дослідники використали замість архівних джерел спогади. Молодий американський історик Л. Герец почав збирати їх з 1984 року. Розроблена ним і Мейсом методика була своєрідним соціологічним

опитуванням, оберненим у минуле. Накладаючись одне на одне, свідчення корегували властивий індивідуальним спогадам суб’єктивізм. Так вони стали повноцінним джерелом.

Дослідницька група працювала швидко і ефективно. Не знаю, чи бачили керівники радянської України перший звіт комісії Конгресу, який поширювався Дж. Мейсом у 1987 році. В усякому разі, українські газети Північної Америки багато писали про нього, а зміст їх у Києві уважно відстежувався. Як уже було сказано вище, В. Щербиський змушений був після цього визнати факт голоду у 1933 році. Другий проміжний звіт комісії Конгресу опубліковано на початку 1988 року. Одночасно Дж. Мейс підготував резюме звіту і 30 березня 1988 року надіслав його першому секретареві посольства СРСР в США Олегу Дьяченку. Цей матеріал одержав МЗС УРСР, і з супровідним листом заступника міністра А. Зленка його передали в Інститут історії АН УРСР, де вже розпочалися тоді дослідження голодомору на основі архівних джерел.

На початку 1988 року було підготовлено остаточний звіт, представлений Конгресові США 22 квітня. Його написав майже в повному обсязі Дж. Мейс. Наприкінці липня того року том обсягом 524 стор. петиту був надрукований у державній типографії Вашингтона і почав поширюватися в усьому світі. Трирічна дослідницька робота комісії Конгресу США з українського голоду 1932 – 1933 рр. дозволила сформулювати у цьому звіті 19 висновків. Серед них й такий: Йосип Сталін і його оточення здійснили геноцид щодо українців в 1932 – 1933 рр.

У 1990 році державна типографія Вашингтона надрукувала для потреб комісії з українського голоду тритомник свідчень емігрантів загальним обсягом 1 734 стор. петиту. Це — стенограма свідчень 210 потерпілих від голодомору, яким вдалося вижити. Більшість розповідей анонімна, тому що люди боялися за родичів в СРСР. До кожної розповіді додавалася біографічна довідка, яка мала велике значення при аналізі відповідей. Розповіді друкувалися мовою, якою проводилося опитування, здебільшого — українською. Оскільки свідки відповідали на однакове поставлені тематичні запитання, тепер ми можемо здійснювати монографічний аналіз кожної теми. Побудованого на спогадах джерела такої якості в Україні немає, хоча опубліковано з цього приводу вже немало. Мабуть, вже і не буде: скільки залишилося тепер людей, які добре пам’ятають 1933-й рік?

На урядовій комісії, створеній до 60-річчя голодомору, я пропонував передрукувати видані у Вашингтоні чогири томи праць комісії Дж. Мейса, оскільки вони мають винятково велике наукове значення. Тоді до цієї пропозиції не прислухалися, усі пам’ятають, як нам було тяжко у 1993 році. У 2003 році, коли здійснювалися заходи у зв’язку з 70-річчям голодомору, нова урядова комісія на чолі з прем’єр-міністром запланувала багато конкретних заходів. Більшість їх реалізована. Зокрема, Інституту історії України НАН України вдалося підготувати і опублікувати комплексне колективне дослідження “Голод 1932 — 1933 років в Україні: причини і наслідки” за редакцією акад. НАН України В. Литвина. Це — том великого формату обсягом 936 стор., включаючи 48 стор. ілюстрацій. Серед 58 підрозділів цієї унікальної книги два належать перу Дж. Мейса.

Найважливішим заходом, який значився в планах комісії, справедливо вважається Меморіальний комплекс із пам'ятником тим, хто втратив життя під час голодому, а також архівом, бібліотекою і дослідницьким центром. На пам'ятник кошти вже знайшли, на все інше нема бюджетних асигнувань. Не знайдено поки що коштів і на публікацію чотирьох томів, опублікованих Дж. Мейсом у Вашингтоні в 1988 і 1990 рр.

Головним результатом державних і громадських заходів у зв'язку з 70-літтям голодомору стало усвідомлення того, що окреслену проблему в усіх її аспектах слід вивчати постійно, а не від однієї "круглої дати" до іншої. Одне з найважливіших завдань полягає у тому, щоб переконувати світове наукове співтовариство і всю громадськість в істинності факту, що голод в Україні мав характер геноциду. Проф. Дж. Мейса вже немає, але його праці залишаються з нами. Вони допоможуть виконати це завдання.

П. М. Тригуб

М. Є. ЛІВАНОВ – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ АГРОНОМ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Михайло Єгорович Ліванов (1751-1800 рр.) стоїть біля витоків української агрономічної науки, понад два століття тому він започаткував науковий підхід у землеробстві та тваринництві Північного Причорномор'я. Його наукова і практична діяльність здебільшого проходила, у селі Богоявленськ (нині – Корабельний район м. Миколаєва) та в Миколаєві. Тут вперше була надруковано книгу "Про землеробство, скотарство і птахівництво", до якої увійшли два раніше видані трактати – "Настанови до споглядального і виробничого землеробства" і "Керівництво для розведення і поліпшення домашньої худоби".

В наш час про цього визначного вченого, одного з перших професорів землеробства, знають недостатньо, оскільки його наукова спадщина мало популяризувалася. Поодинокі публікації про нього з'явилися лише у другій половині XX ст. [1], але вони стосувалися переважно біографії вченого, незначна увага приділялася аналізу його підходів до розвитку сільського господарства. Зокрема, автори збірника "Корифеї української науки" говорять про Ліванова лише як про основоположника української зоотехнії. Тому у пропонованій статті здійснено спробу поряд із біографічними даними про видатного вченого більш детально проаналізувати його останню наукову працю "Про землеробство, скотарство і птахівництво".

На жаль, на сьогодні не вдалося розшукати точних відомостей ні про час, ні про місце народження Михайла Єгоровича (за деякими іншими джерелами – Григоровича) Ліванова. Достеменно відомо з архівних даних, що він вступив до Московського університету на казенний кошт у 1767 р., тому припускають, що вчений народився у 1751 р., ймовірно, в родині бідного священика (про що свідчить його прізвище, яке походить від назви "ліванський кедр", що часто трапляється у Святому Письмі). Родина була бідною, про що говорить зарахування Ліванова на казенний кошт.

Михайло Єгорович виявив неабиякі успіхи у навчанні і йому було призначено стипендію у розмірі 40 руб. на рік, що на той час цілком вистачило для

прожиття, бо на 10 коп. в день можна було прохарчуватися. Ліванов слухав лекції із словесності, математики, філософії, історії, юриспруденції, через це окремі дослідники його постаті вважають, що він закінчив філософський та юридичний факультети Московського університету. Однак юний Михайло зосередив увагу на природничих науках, він слухав лекції професорів П.Д.Веніамінова і С.Г.Забеліна. Можливо, це стало поштовхом до того, що Ліванов обрав своєю спеціальністю землеробство, яке читав Матвій Іванович Афонін. Саме з ним у подальшому Ліванова пов'язала доля і робота на довгі роки, зокрема і в Миколаєві.

Газета "Московские ведомости" у 1772 р. повідомляла, що після успішного закінчення навчання в Московському університеті М. Ліванова було нагороджено великою золотою медаллю. За розпорядженням Катерини II, його відрядили до Англії разом із трьома випускниками університету для вивчення сільського господарства цієї країни. Чотири роки стажування в Оксфордському університеті були плідними. Окрім поглиблення знань із землеробства, Ліванов ознайомився з роботами відомого тваринника Беккеля та з розвитком тваринницької галузі в Англії. Після закінчення стажування вченому було присвоєно звання професора землеробства.

Відразу ж після повернення до Росії Ліванов написав і видав у 1786 р. у Петербурзі трактат "Настанови для споглядального і виробничого землеробства", де виклав основні принципи землеробства, обґрунтовані з філософського та агрономічного боку. Він прийшов до висновку, що земля є головною життєдайною силою суспільства. Думки Ліванова, викладені у цьому трактаті, одержали схвалення не тільки серед вчених агрономів, а й власників маєтків на селі.

М. Ліванова було направлено на посаду завідувача кафедри Катеринославського університету, який князь Г. О. Потьомкін мав намір заснувати й перетворити у великий центр освіти, науки і культури південного краю. Однак війна Росії з Туреччиною 1787-1791 рр., а потім і смерть князя завадили здійсненню цього проєкту. Потьомкін розгорнув велику адміністративну роботу в Північному Причорномор'ї, йому були потрібні досвідчені люди із галузі землеробства, тому він запросив на Південь свого товариша по гімназії М. І. Афоніна. Матвій Іванович прийняв пропозицію князя і був призначений директором економії у Катеринославському намісництві, одержав чин колезького радника. Його заступником став М. Є. Ліванов. Через деякий час вони отримали нове призначення на ті ж самі посади до сусідньої Таврії. Ще до цього М. І. Афоніну подарували землю у власність біля Миколаєва. Матвій Іванович, хоча і став поміщиком, проте активну діяльність виявляв саме на державній службі.

В обов'язки Ліванова входили організація сіви і збирання врожаю на казенних землях, забезпечення селян, які прийшли освоювати нові території, насінням і худобою, межування земель, створення садів, лісів, розвиток вівчарства. Під керівництвом М. І. Афоніна Ліванов разом із Микитою Рожашниковим, учнем Афоніна, а пізніше випускником гірничого училища у Петербурзі, багато часу і сил віддав дослідженню підземних багатств краю, що освоювався. І коли з'явилися відомості, що капітанові Скорнякову в 1784